

Христина Юркевич, к. ю. н.

Ужгородський національний університет, Україна

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦЬКОГО МАНДАТА: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Khrystyna Yurkevych, PhD in Law

Uzhhorod National University, Ukraine

PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF THE REPRESENTATIVE MANDATE: DOMESTIC AND EUROPEAN EXPERIENCE

The article studies problems of implementation of representative mandate. Views and discussions of leading scientists are considered in relation to this problem. Ukrainian and foreign scientific sources, devoted to implementation of the representative mandate are investigated. The author noted complexity of implementation of the representative mandate in modern terms, caused by a number of historical, legal, political and socio-cultural factors. The expedience and effectiveness of proposals for solving these problems are grounded. Analysis of the current legislation and its implementation shows that constitutional and legal representative mandate regulation in Ukraine requires considerable improvement, especially in the context of strengthening the responsibility of state power and development of Ukrainian democracy in general.

Key words: representation, representative mandate, responsibility of the authority, democracy, constitutional reform.

Всебічне наукове дослідження реалізації представницького мандата об'єктивно неможливе без окреслення його основних проблем. З огляду на складність ефективної реалізації вітчизняного інституту представницького мандата, в світлі теперішньої популярності заходів конституційної реформи задля забезпечення процесу утвердження демократичних цінностей в Україні, осмислення та вирішення зазначених питань є особливо актуальним.

Існування проблем реалізації представницького мандата в Україні зумовлена низкою чинників, серед яких найбільш суттєвими вважаються: наявність атавізмів радянської правової системи у нормах українського законодавства як наслідок тривалого перебування у складі Радянського Союзу; історично тривалі та дискусійні пошуки оптимальної моделі представництва та представницького мандата в Україні; численні прогалини та суперечності в українському законодавстві, що регулює питання представництва народу в органах влади та статусу народних представників; відсутність чіткої регламентації питання представницького мандата в нормах чинного законодавства; нерозвиненість системи політичних партій в Україні, слабкість їх зв'язку з виборцями, а також недостатність усвідомлення суспільством їх місця та ролі у представницькому органі влади і в державно-правовому механізмі в цілому; низький рівень правової культури та правової свідомості як представників, так і виборців; нестабільність державної політики у сфері забезпечення представництва народу в органах влади.

Причини наявності проблем реалізації представницького мандата мають різний характер: історичний, економічний, юридичний, політичний, соціальний, етичний (відповідно до названих чинників можна класифікувати і зумовлені ними проблеми).

Проблеми реалізації представницького мандата в Україні можна умовно поділити на теоретичні та практичні. Теоретичні проблеми лежать в площині удосконалення загальної теорії представництва. До них можна віднести проблеми визначення поняття «представницький мандат»; розуміння правової природи, змісту та сутності представницького мандата; належності представницького мандата певному суб'єктові; пошуку «ідеальної» моделі представницького мандата тощо. Практичні проблеми тісно пов'язані з теоретичними, оскільки виникають зазвичай як

наслідок неусвідомлення чи невирішення теоретичних. Щоправда, вони можуть мати і самостійне значення. До них відносяться проблеми забезпечення зв'язків представника з народом; реалізації права народу на формування представницьких органів; адекватності відображення волі народу обраними представниками та партіями; внутрішньопартійної дисципліни; представницької та партійної етики; мотивації приходу до влади тощо. Водночас, існують проблеми, які перебувають на межі теоретичних та практичних. Такою проблемою є проблема конституційно-правового регулювання представницького мандата.

Аналіз чинного законодавства та практики його реалізації свідчить, що конституційно-правове регулювання представницького мандата в Україні потребує суттєвого вдосконалення, особливо в контексті відповідальності влади та розвитку української демократії загалом.

Згідно статті 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування¹. Офіційне тлумачення відповідних положень Основного Закону міститься в Рішенні Конституційного Суду України у справі від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом). Виходячи з правових позицій Конституційний Суд України, вся повнота влади в Україні належить народові, влада котрого є первинною, єдиною і невідчужуваною, тобто органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу². Отже, саме народовладдя становить сутність української демократичної держави. Влада народу як носія суверенітету є верховною щодо будь-якої іншої суспільної влади, у тому числі державної або партійної. Подібно до того, як народ є джерелом державної влади, народний суверенітет є джерелом суверенітету демократичної держави. У разі здійснення народом влади через державу формуються органи народного представництва (держава в цьому аспекті виступає як високоорганізований народ)³. Таким чином, суверенітет як політико-правова властивість державної влади, виявляючись в її верховенстві, незалежності, неподільності (єдності), повноті та рівноправності в зовнішніх відносинах⁴, лежить в основі реалізації прямого та представницького народовладдя в демократичній державі.

Незважаючи на нормативне закріплення в Україні принципу народовладдя, питання взаємозв'язків представника із безпосереднім джерелом влади – народом, на сучасному етапі є достатньо проблемним, в першу чергу, через складність реалізації цього права народу. На думку науковців, діяльність представників напряду впливає на розуміння та оцінку демократичних інститутів влади і представницької демократії в цілому. Відтак, порушення формули «здійснення влади народом безпосередньо або через обраних представників» може призвести до негативних наслідків якості врядування⁵. Тому, експертами наголошується на необхідності створення дієвих механізмів зв'язку представника з народом, адже сьогодні наявна ситуація, за якої не представник є слугою народу, а народ є слугою представника⁶.

Із проблемою взаємозв'язків представника з народом тісно пов'язане питання конституційно-правової природи представницького мандата в Україні, дискусії навколо якого зумовлені, насамперед, неоднозначним розумінням суб'єктної належності представницького мандата - виборцям, народу чи партії. На нашу думку, в умовах соціальної, демократичної, правової держави представницький мандат повинен належати народові як єдиному джерелу влади. Дотримуючись позиції, що народний суверенітет як невід'ємний атрибут держави не може бути делегований ні

¹ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради*, 141.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука В.С., Подгорної В.В., Кислої Т.В. про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом, № 6-рп/2005. КСУ 2005 (Конституційний суд України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05>> (2016, січень, 21).

³ Тацій, В.Я., Петришин, О.В., Барабаш, Ю.Г. (2011). *Конституція України. Науково-практичний коментар*. Харків: Право, 33-35.

⁴ Тимченко, С.М., Бостан, С.К., Легуша, С.М., Пархоменко, Н.М., Пікуля, Т.О., Пронюк, Н.В. (2007). *Актуальні проблеми теорії держави та права*. Київ: КНТ, 98.

⁵ Кваккестад, А. *Природа представницького мандату: українська практика та зарубіжний досвід*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, січень, 21).

⁶ Євграфов, П. *Природа представницького мандату: українська практика та зарубіжний досвід*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, січень, 21).

партіям, ні окремим народним представникам, ані будь-яким іншим суб'єктам, оскільки єдиним його носієм є народ, первинним і повноправним «господарем» представницького мандата повинен бути саме народ. Власне народові, відповідно до Конституції та Законів України, і належить невід'ємне право формування представницьких органів влади і наділення таких органів в цілому та їх представників мандатом на представництво його інтересів.

Важливими є питання визначення статусу та ролі народного представника, його мотивація приходу до влади і подальшої представницької діяльності, рівень його політичної та правової культури. Саме в цьому контексті, на думку дослідників, постає питання відповідальності представника не лише на основі регламентованих правил, а також з урахуванням морально-етичних засад¹. Більше того, здійснюючи комплексну оцінку представницького мандата в Україні, необхідним є врахування характерних особливостей політичної та правової культури українського суспільства. Відповідно, реформування існуючих відносин представництва та представницького мандата виключно на рівні законодавства не може повністю забезпечити вирішення наявних проблем. Тому в умовах демократизації відносин народовладдя існує потреба у залученні альтернативних механізмів забезпечення організації влади в державі.

У зв'язку з наведеними твердженнями, у літературі досить часто звертається увага на присягу народного представника як правовий акт, який, на думку науковців, фактично закладає основні принципи його діяльності і може вважатися певною базою «кодексу честі» представника². На думку експертів, у перспективі вони могли б відігравати вагомий роль у впорядкуванні взаємин народних представників як між собою, так і з фракціями, виборцями і державою в цілому³. Значимо, однак, що створення відповідних кодифікацій в принципі і в українських державно-правових реаліях зокрема, не слід вважати панацеєю, оскільки значна частина питань діяльності представника належить до сфери етики, моралі і тактики його поведінки, а відтак, не може бути ні наперед прогнозована, ні, тим більше, формально врегульована. Тому, поряд із дотриманням законодавчих та морально-етичних норм, важливе значення у прийнятті рішень в процесі реалізації представницького мандата все ж відводиться, визначеному Е. Берком, «зрілому судженню про суспільні та державні справи» представника⁴.

У контексті визначення характеру взаємовідносин та взаємозв'язків представника з різними суб'єктами значної ваги набувають питання впливу способу обрання представника на реалізацію його представницького мандата та правовий статус в цілому. Розглядаючись в розрізі питання виборчих систем як визначників систем представництва народу в органах влади, актуальними є проблеми прийнятності та ефективності тієї чи іншої виборчої системи, а також доцільності персоніфікації виборчих систем⁵. Водночас, науковці зазначають, що більш оптимальним є запровадження змішаних виборчих систем із формуванням мажоритарних округів та висуненням мажоритарних депутатів. Така система, на його думку, дозволяє і відобразити спектр політичних партій (тобто ідеологій), і надати депутату реальний представницький мандат (тобто захистити інтереси конкретних виборців)⁶.

Вітчизняними науковцями звертається увага також на відсутність визначеної відповідальності представника перед народом і, відповідно, потребу у створенні дієвих механізмів контролю Українського народу за діяльністю представника⁷. Носієм авторитету і єдиним джерелом влади при демократичному режимі є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Проте, справжня демократія може бути життєздатною лише в тому

¹ Валентайн, Е. *Природа представницького мандату: українська практика та зарубіжний досвід*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, січень, 21).

² Селіванов, А. *Природа представницького мандату: українська практика та зарубіжний досвід*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, січень, 21).

³ Ковриженко, Д., Синьокий, О. *Природа представницького мандата українська практика та зарубіжний досвід*. <http://www.kas.de/wf/doc/kas_17371-1522-13-30.pdf?090825164713> (2016, січень, 21).

⁴ Берк, Э. (1992). *Размышление о революции во Франции*. Лондон: ОРІ.

⁵ Ковтунець, В. *Природа представницького мандату: українська практика та зарубіжний досвід*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, січень, 21).

⁶ Селіванов, А. *Природа представницького мандату: українська практика та зарубіжний досвід*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, січень, 21).

⁷ Григоруk, Н.Г. (2002). *Конституційно-правовий статус народного депутата України*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького.

випадку, якщо дотримується принцип контролю над владою. Тому єдиний для суверенного народу засіб зберегти той рівень влади, якої він потребує, та яку сам може здійснювати, полягає в тому, щоб не давати свої правителям необмежену владу¹. За переконанням А. Есмена, перш за все існує відповідальність, котру ніхто не може заперечувати: це – відповідальність представника в тих випадках, коли він свідомо і зі злочинними намірами перевищує свої повноваження, визначені конституцією і законом. В цьому випадку – не дивлячись на важкість віднайти належну юрисдикцію для винесення караючого вироку, здатного повести за собою втрату депутатських повноважень, принцип повної відповідальності стає обов'язковим в такій же мірі в ім'я моральності, як і в ім'я суспільної користі². У зв'язку з цим, проблема відповідальності народного представника набуває важливого значення, а рівень її невирішеності ставить Україну в один ряд із країнами - взірцями збитковості демократії.

Станом на сьогодні у системі народного представництва невирішеність проблеми закріплення механізму відповідальності народного представника створює умови для посадових зловживань та неправомірного використання високого становища представника народу у владі. Тому вихідною точкою для вирішення цієї проблеми повинно стати розуміння того, що статус народного представника є не розкішню, а необхідною умовою професійної роботи³.

Як бачимо, надзвичайно актуальною в українському суспільстві залишається проблема доцільності та ефективності імперативного мандата, яка має дві змістовні складові. Перша складова стосується відносин представника з політичною партією та передбачає позбавлення його мандата цією партією, друга складова лежить у площині відносин представника з виборцями та передбачає існування елементів наказів виборців, звітування перед ними та відкликання представника виборцями.

Висловлюючи позицію з приводу доцільності зазначених положень Конституції, науковці свого часу наголошували на неприпустимості масових та ідеологічно необґрунтованих міжфракційних переходів, позаяк це спотворює владу народу, і вибори не досягають однієї зі своїх основних функцій - бути «політичним волевиявленням барометром» у суспільстві. На думку науковця, в умовах вільного мандата така ситуація має стати однією з підстав для розпуску парламенту⁴. Як стверджують експерти, запровадження жорсткого представницького мандата може призвести до партійної диктатури в Україні - диктатури партійних лідерів. Тому слушною є позиція, відповідно до якої імперативний мандат як у парламенті, так і в органах місцевого самоврядування здатен перешкодити руху України шляхом демократії і завершити процес олігархізації політичної системи, коли лідери партій будуть домовлятися між собою, а інші члени партій – виконувати роль виключно їх рекрутів⁵.

У зв'язку з вищенаведеним, важливим питанням є визначення можливості та доцільності регулювання державою внутрішньопартійних відносин. Зокрема, зважаючи на наявність у представницького мандата, поряд з правовою, також політичної складової, вважаємо за необхідне звернутися до інституту політичних партій в Україні. Значна частина експертів наполягає на необхідності створення в Україні істинних політичних партій, сформованих на ідеологічних засадах, натомість, сучасний стан більшості існуючих політичних об'єднань не відповідає встановленим стандартам і, як наслідок, перешкоджає повноцінному розвитку відповідального представництва. За твердженнями дослідників, незважаючи на істотний вплив на публічні відносини партійної дисципліни, ці питання все ж повинні належати до внутрішньопартійної компетенції. У зв'язку з цим, основними моментами, на які в літературі рекомендується звернути увагу при реформуванні представницького мандата, є: по-перше, розширення та унормування внутрішньопартійної демократії; по-друге, незалежність членів парламенту, яка починається з вибору кандидатур до виборчого списку; по-третє, відповідальність партійних лідерів, мотивація яких повинна прямо корелюватися із задоволенням національних інтересів; по-четверте, скасування можливості створення блоків політичних партій у виборчому законодавстві, що є важливим з точки зору

¹ Бостан, С.К., Тимченко, С.М. (2005). *Державне право зарубіжних країн*. Київ: Центр навчальної літератури, 251.

² Эсмен, А. (1898). *Основные начала государственного права*. Москва: типо-литография В. Рихтер, 264-265.

³ Гаврилюк, В. (2003). Статус – не розкіш, а умова професійної роботи. Київ: *Юридичний вісник України*, 9.

⁴ Козюбра, М. *Природа представницького мандату: українська практика та зарубіжний досвід*.

<<http://parlament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, січень, 21).

⁵ Журавський, В. (2007). *Що принесе українській демократії імперативний мандат*. Київ: Право України, 123.

структурування парламенту¹.

Висвітлюючи проблему доцільності імперативного мандата виборних представників в Україні, варто навести Позиції Європейської комісії за демократію через право (Венеційська комісія). Загальна позиція Комісії полягає у тому, що статус члена парламенту повинен визначатися принципами плюралістичної демократії, зокрема принципом представництва членом парламенту всього народу або нації, а не лише частини народу, виділеної за певними ознаками, у тому числі, ознакою територіальної приналежності, а також принципом свободи волі та вираження позиції. Тоді як запровадження імперативного мандата саме по собі не передбачає втілення цих двох принципів у життя. Окрім загальних зауважень, у Висновках Комісії вказується і на суперечності між положеннями Конституції України та нормами, які запровадили імперативний мандат. Зокрема, стаття 81 Основного Закону в частині положень, які стосуються імперативного мандата, не узгоджується з тими статтями Конституції, які фактично зберігають вільний характер мандата народного депутата, зокрема, з частиною першою статті 79 Конституції України (передбачає складання народним депутатом України присяги на вірність Україні, виконання обов'язків в інтересах усіх співвітчизників), а також частиною першою статті 80 Конституції України (забороняє притягати депутата до юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах). У Висновках Комісії також вказується на ряд негативних наслідків запровадження імперативного мандата, зокрема: можливість скасування результатів виборів партіями і виборчими блоками (шляхом прийняття рішень про дострокове припинення повноважень окремих народних депутатів); обмеження здійснення депутатської діяльності відповідно до власних переконань членів парламенту; послаблення внутрішньої демократії у фракціях партій та блоків; послаблення самої Верховної Ради України як органу². У цьому сенсі необхідним є чітке визначення місця та ролі парламенту як первинного представницького органу влади в апараті та механізмі держави. Необхідним є розуміння парламенту як виразника загальнонаціональних інтересів суспільства та функціонування останнього на засадах пріоритетності прав і свобод людини; демократизму, який включає принципи народовладдя, поділу влади, взаємної відповідальності та взаємодопомоги особи та держави; законності; професіоналізму та компетентності; ненасильства; гласності та врахування громадської думки; поєднання колегіальності та єдиноначальності³.

У світлі відносної невизначеності представницького мандата в Україні актуальною є проблема пошуку найоптимальнішої моделі представницького мандата. У зв'язку з цим, у науковій літературі констатується важливість пошуку доктрини змішаного представницького мандата, яка б увібрала в себе позитивні риси вільного та імперативного мандата і не суперечила б основоположним засадам народного суверенітету, оскільки реальна модель депутатського мандата, як правило, має характеристики вільного та імперативного мандата у тому чи іншому співвідношенні⁴. З цього приводу зазначимо, що на практиці в принципі не існує «ідеальної» моделі представницького мандата, яка була б прийнятною і застосовною абсолютно до всіх соціально організованих суспільств. Справа в тому, що кожна форма правління, державного режиму, устрою, виборча система, а також історичні та соціально-культурні традиції зумовлюють необхідність запровадження власної, оптимально застосовної до власних потреб та особливостей, моделі представницького мандата, звичайно, з урахуванням ознак класичних теорій та концепцій представництва.

У підсумку зазначимо, що до найбільш актуальних проблем регулювання діяльності народних представників, які можуть бути вирішені правовими засобами – шляхом прийняття змін до чинних або прийняття нових законодавчих актів, експертами Лабораторії законодавчих ініціатив в рамках проекту «Підвищення ефективності українського парламентаризму» віднесено проблему імперативного мандата (крізь призму взаємодії депутатів з суб'єктами їх висування на виборах, а також виборцями), депутатських гарантій, матеріально-фінансового забезпечення діяльності депутатів, корупції (одним із механізмів запобігання якій є запровадження механізмів управління

¹ Коліушко, І. *Природа представницького мандату: українська практика та зарубіжний досвід*. <<http://parliament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, січень, 21).

² Ковриженко, Д., Синьокій, О. *Природа представницького мандата українська практика та зарубіжний досвід*. <http://www.kas.de/wf/doc/kas_17371-1522-13-30.pdf?090825164713> (2016, січень, 21).

³ Тимченко, С.М., Бостан, С.К., Легуша, С.М., Пархоменко, Н.М., Пікуля, Т.О., Пронюк, Н.В. (2007). *Актуальні проблеми теорії держави та права*. Київ: КНТ, 151-153.

⁴ Григорук, Н.Г. (2002). *Конституційно-правовий статус народного депутата України*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького.

конфліктом інтересів у депутатській діяльності), відповідальності за дотримання морально-етичних норм і правил поведінки¹.

Як бачимо, проблемність реалізації представницького мандата у сучасних умовах є очевидною. Проте, з огляду на те, що вітчизняна конституційна модель представництва з її історичними коренями загалом відповідає європейській, ключ до вирішення проблем реалізації представницького мандата полягає у відтворенні українських європейських традицій державотворення з урахуванням реалій сьогодення.

Відтак, вирішення зазначених проблем потребує вдосконалення практики представництва народу в органах влади в цілому шляхом запровадження механізмів забезпечення ефективної діяльності народних представників, взаємодії з виборцями, партіями, представницьким органом та його структурами в межах правового регулювання порядку обрання, статусу та діяльності представників і політичних партій, порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів влади, взаємної відповідальності держави та особи.

References

1. *Konstytucija Ukrainy 1996* (Verkhovna Rada Ukrajinu). *Vidomosti Verkhovnoji Rady*, 141.
2. *Rishennya Konstytucijnogo Sudu Ukrainy u spravi za konstytucijnym podannjam 60 narodnykh deputativ Ukrainy pro oficijne tlumachennja polozhenj chastyh pershoji statji 103 Konstytuciji Ukrainy v konteksti polozhenj jiji statej 5, 156 ta za konstytucijnym zvernennjam gromadyan Galaychuka V.S., Podgornoji V.V., Kysloji T.V. pro oficijne tlumachennja polozhenj chastyh drugoji, tretjoji, chetvertoji statji 5 Konstytuciji Ukrainy (sprava pro zdijsnennja vlady narodom)*, № 6-pp/2005. KSU 2005. <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05>> (2016, January, 20)
3. Tacij, V.J., Petryshyn, O.V., Barabash, U.G. (2011). *Konstytucija Ukrainy. Naukovo-praktychnyj komentar*. Kharkiv: Pravo.
4. Tymchenko, S.M., Bostan, S.K., Legusha, S.M., Parkhomenko, N.M., Pikulya, T.O., Pronyuk, N.V. (2007). *Aktualjni problemy teorii derzhavy ta prava*. Kyiv: KNT.
5. *Pryroda predstavnytskogo mandatu: ukrajinsjka praktuka ta zarubizhnyj dosvid*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/PaperFebruary.pdf>> (2016, sichen, 21).
6. Kovryzhenko, D., Synjookyj, O. *Pryroda predstavnytskogo mandatu: ukrajinsjka praktuka ta zarubizhnyj dosvid*. <http://www.kas.de/wf/doc/kas_17371-1522-13-30.pdf?090825164713> (2016, sichen, 21).
7. Berk, E. (1992). *Razmyshlenije o revoljuciji vo Francyji*. London: OPI.
8. Grygoruk, N.G. (2002). *Konstytucijno-pravovyj status narodnogo deputata Ukrainy*. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskogo.
9. Bostan, S.K., Tymchenko, S.M. (2005). *Derzhavne pravo zarubizhnykh krajin*. Kyiv: Centr navchalnoji literatury, 251.
10. Esmen, A. (1898). *Osnovnyje nachala gosudarstvennogo prava*. Moskva: typo-litografija V. Rikhter.
11. Gavrylyuk, V. (2003). Status – ne rozkish, a umova profesijnoji roboty. Kyiv: *Jurydychnyj visnyk Ukrainy*, 9.
12. Zhuravskij, V. (2007). *Shcho prynese ukrajinskij demokratiji imperatyvnyj mandat*. Kyiv: Pravo Ukrainy.
13. *Status narodnogo deputata Ukrainy: problemy ta shlyakhy udoskonalennja*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/TheStatusofMP.pdf>> (2016, sichen, 21).

¹ *Статус народного депутата України: проблеми та шляхи удосконалення*. <<http://parlament.org.ua/upload/docs/TheStatusofMP.pdf>> (2016, січень 21).